

TÜRKİYE'DE 'ŞANSIN TERBİYE EDİLİŞİ'NE GEÇİŞ: Mehmed Cavid Bey'in İhsaiyat Kitabı

Ahmet Murat Aytaç
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
Araştırma Görevlisi

Sarp Balcı
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
Araştırma Görevlisi

Özet

Bu çalışma; Türkiye'de Osmanlı Türkçesiyle Mehmed Cavid tarafından yazılmış, alandaki ilk kitap vasıtasıyla, istatistik disiplininin evrimini tarihsel bir perspektif içinde ele alıyor. Bu yolla çalışma; sayılardan istatistiklere geçiş süreciyle eş zamanlı olarak, devlet toplum ilişkilerinin zihniyet ve teknolojisinde yaşanan değişimi de çözümlmeyi amaçlıyor. Giriş bölümü 'normal' olanın tanımlanmasına dönük bir çerçeve sağlıyor. İkinci bölüm ağırlıklı Mehmed Cavid'in hayatı ve *İhsaiyat*'in ortaya çıkış koşullarını belirleyen tarihsel ve entelektüel şartları ortaya koyuyor. Sonuçta çalışma istatistiğin salt bir baskı aygıtı olarak görülmesine zemin hazırlayan yüzeysel anlayışa karşı çıkmakla kalmayıp, yaşamın özerkliğinden ve dirençten yana tavrını ortaya koyuyor.

Anahtar Kelimeler: İstatistik, nüfus, Mehmed Cavid, modernleşme, yönetimsellik.

Transition to 'Taming of Chance' in Turkey: Mehmed Cavid's Ihsaiyat

Abstract

This article provides an historical perspective on the evolution of the term, 'statistics' in Turkey via the first book written on the subject in Late-Ottoman Turkish by Mehmed Cavid. Thus, the article is aiming to decipher the synchronised transition processes from numbers to statistics as an alteration in the mentality and technology of state and society relations. The introduction gives a general framework of the term as a tool in defining the 'normal'. The second part is more dealing with Mehmed Cavid's life and the conditions that conditioned the intellectual and historical background of *Ihsaiyat*. In conclusion the study not only takes its side against the superficial understanding of statistics that considers it merely an instrument of oppression, but also in favour of resistance and autonomy of 'life'

Keywords: Statistics, population, Mehmed Cavid, modernisation, governmentality.

Türkiye’de ‘Şansın Terbiye Edilişi’ne Geçiş: Mehmed Cavid Bey’in İhsaiyat Kitabı*

Giriş

İstatistik kurumları tarafından yayınlanan bilgilerin gündelik hayatımızda nasıl bir yer işgal ettiğini, tutum ve davranışlarımıza yön vermede ne kadar etkili olduğunu anlamak istersek, artık gündelik deneyimin parçası haline gelmiş birkaç örnek bulmakta hiçbir güçlük çekmeyeceğimiz açıktır. Uzak bir yere veya farklı bir ülkeye ilk kez seyahat eden bir kişinin belki de yapacağı en makul iş, giderken yanında götürmesi gereken giyecekleri belirlemek için meteoroloji istatistiklerine, yanına alması gereken para miktarını tayin için kur oranlarına ve fiyat istatistiklerine vs. bakmak olacaktır. Bugün Türkiye’deki büyük kentlerde yaşayan birçok insan, suç oranlarındaki artıştan ve bunun kaynaklarından haberdardır. Gündelik hayatımızda şahsi sonuçları olan evlilik, suç, intihar, hayat pahalılığı, ev kirası vb. gibi bir takım olguları sadece bize görünen yanlarıyla değil, toplu istatistiki göstergeler üzerinden de izleyip, bireysel hayatımızın sorunları ile toplumsal hayatın genel sorunları arasında bir nedensellik bağlantısı kurulabilir hale gelmiştir.

Tüm modern hayat, istenildiğinde herkesin başvurabileceği, resmi veya gayrı-resmi birtakım veritabanlarında saklanan istatistiklere aktarılmış gibidir. Modern hayatın sosyal veçhelerinin anlaşılması veya gelişim doğrultularının öngörülmesinde veya farklı toplumsal grupların ve mekanların kıyaslanmasında vazgeçilmez bir başvuru kaynağı haline gelen bu bilgi depolarının ulaşılmış olduğu etkinlik, bizi bilginin toplanması, üretilmesi ve yayılması üzerine her geçen gün daha fazla düşünmeye sevk etmektedir. Sonuçta, söz konusu olan;

* Bu metin ilk olarak 8-10 Eylül 2006 tarihleri arasında Karaburun’da yapılmış olan “Bilim ve İktidar Kongresi”nde sunulmuştur. Yazarlar katılımcılara katkılarından dolayı teşekkür eder.

bilgi ve iktidarın farklı biçimleri arasındaki ilişkilerin düzeyi üzerine, hatta, insanın kendisi hakkındaki kanaatleri üzerinde etki sahibi ve derinlere nüfuz etmiş bir konu üzerine düşünmek olduğu için, bu dönüşümün entelektüel ve sosyal kaynakları üzerine eğilmek kaçınılmaz bir görev halini almaktadır.

İstatistik meselesinin günümüzde almış olduğu görünümün kaynaklarının anlaşılmasında özellikle Foucault (2000) tarafından geliştirilen “yönetimsellik” kavramının çok önemli bir katkısı bulunmaktadır. Bu kavram, modern siyaset biliminin tartışmalarında, asıl olarak iktidarı hukuki-politik “egemenlik” meselesine indirgeyen anlayışa karşı geliştirilen bio-politik iktidar analizinin merkezi bir ögesi olarak kabul görmektedir. Bu çalışmadaki asıl ilgi alanımızı oluşturan istatistik ve iktidar ilişkisi açısından bakılınca, yönetimsellik kavramının hukuka ve özellikle doğal hukuka dayalı egemenlik anlayışlarının yerini, insanları ve bedenleri yararlı kılmaya dönük bir dizi iktidar teknolojisinin aldığı iddiası yeterli bir açıklama çerçevesi gibi durmamaktadır. Bu bakımdan asıl önemli olan, bizzat bu iktidar teknolojilerinin düşünsel çerçevesini şekillendiren kavramsal ve bilişsel dönüşümün nasıl anlaşılır kılınacağına açığa çıkarılmasıdır. XVIII. yüzyılda, yönetimin ilgi alanına giren şeyler insanlardır. Ama ilişkileriyle, bağlarıyla, zenginlik kaynakları, geçim araçları, kendine göre özellikleri olan toprak parçası, iklim, sulama koşulları, verimlilik, vb. başka şeylerle iç içe geçmiş olan; adetler, alışkanlıklar, hareket etme ve düşünme biçimleri, vb. başka şeylerle ilişkilerindeki insanlar (Foucault, 2000: 273); son olarak gene açlık, salgın hastalık, ölüm gibi kazalar ve talihsizliklerle ilişkilerindeki insanlardır. Artık yönetmek şeyleri yönetmektir (Foucault, 2000: 274). Yönetilen şeylerin hepsi açısından “uygun” olan bir ereğe götürecek şekilde doğru olarak düzenleme, olabilecek en büyük miktarda zenginliğin üretilmesine, insanlara yeterli geçim araçları sunulmasına, nüfusun çoğalabilecek duruma gelmesine vb. sağlamak zorunda kalacaktır. Dolayısıyla yönetimin amacı haline gelecek bir dizi spesifik ereksellik vardır. Bu çeşitli ereklere ulaşmak için şeyler düzenlenmelidir (Foucault, 2000: 276). Yönetimin ereği; kendisinin idare ettiği şeylerde yönlendirdiği süreçleri mükemmelleştirme ve yoğunlaştırılmasındadır; ve yönetim araçları artık, yasalar yerine bir taktikler dizisidir (Foucault, 2000: 276). Yönetimin; tarımsal üretimin gelişmesiyle bağlantılı olarak büyüyen para bolluğu ile ilişkili olarak XVIII. yüzyılda Avrupa’da görülen demografik büyüme, bilim olarak gelişmesinin önünü açmıştır. Yönetim bilimi sayesinde artık nüfusa özgü olan sorunları saptamak mümkün hale gelmiştir (Foucault, 2000: 280).

Bu kavramsal dönüşümün odak noktasını, en uygun veya iyi yönetim anlayışı nedir sorusuna Batı siyasal düşüncüsü içinde verilen yanıtların önemli bir dönüşüm geçirmiş olması oluşturmaktadır. Yönetim; çözülmesi gereken bir sorunla karşılaştığında, daha büyük yönetim kümesinin üyesi olan aile, kilise,

okul gibi farklı yönetim alanlarının çözümlerine büyük bir gönül rahatlığıyla başvurabiliyordu. Bu tutum aslında parça ile bütün arasında kurulan çok özel bir süreklilik ilişkisinden kaynaklanıyordu. Son tahlilde, parça, bir mikro kozmos olarak algılanıyor ve parça ile bütün arasında anlamlı bir fark görülüyordu.

Bir siyasi metafor olarak “aile” kavramı ve bu kavrama dayalı olarak geliştirilen yönetim anlayışının dönüşmesi bu bakımdan izlenmeye değer bir örnek oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, Eski Yunanlıların kadim *oikonomia* anlayışının yerini, Aydınlanma düşünürlerinin *économie politique* dediği anlayışa bırakması ile meydana gelen ve önemli sonuçları olan iktidar anlayışındaki dönüşümün izini sürmek bu çalışmanın amacıdır. Modern ekonomi politığın görüş açısından bakıldığında, siyasi iktidarın yönetim nesnesini oluşturan topluluk, basitçe ailelerin bir araya gelmesinden oluşmuş bir küme değildir. Sosyal bilimlerin dayandığı analitik araçların yardımıyla çekip çevrilen bir “nüfus” kavramı merkeze alınarak algılanmaya başlanan bir olgudan söz ediyoruz.

Eski Yunan toplumu, ekonomi kavramını, aile yönetimi ve/veya ev yönetimi ile ilgili meseleleri açıklamak üzere kullanıyordu. Ekonomi, aile bünyesindeki bireyleri, malları ve toprağı yönetme sanatıydı. Ekonomi bilgisine sahip olmak, iyi bir aile reisinin karısı, çocukları ve hizmetçi ve kölelere karşı yapması gereken şeylerin bilgisine sahip olması anlamına geliyordu. Bu sanatın asıl amacını aile servetini artırmak oluştuyordu ve bu amaç sadece babanın ailesine titiz bir ilgi göstermesi ile olanaklı oluyordu (Aristoteles, 1993: 26- vd.; Xenophanes, 2002).

Uzun süre “adil yönetim nedir?” sorusuna verilen yanıt, hükümdarın yönettiği topluluğa iyi bir aile babası gibi davranması şeklinde yanıt buluyordu. Osmanlıların da *ilm-i tedbir-i menzil* (Kınalızade Ali Çelebi, Taşköprüzade vd. için bkz. Mardin, 1985: 618- 620) tabir ettikleri bu ekonomi düşüncesi, tarih boyunca akıllı ve bilgece yönetim tartışmasının temel referanslarından birini teşkil etti. Ancak ekonomi düşüncesi, Foucault'nun (2000) *yönetimsellik* olarak adlandırdığı, nüfus, güvenlik ve toprak arasında bağlantı kuran yeni bir ilkenin ortaya çıkmasıyla tartışmalı hale gelmiş ve yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Nüfus perspektifi, spesifik nüfus fenomenine yüklenen gerçeklik, ekonominin uzun yüzyıllar boyunca algılandığı biçimi olan aile modelinin kesin olarak ortadan kalkmasını ve ekonomi nosyonunun başka bir düzlemde yeniden merkeze oturmasını sağlar. Şimdi yönetimin başlıca teknik etkenlerinden birisi haline gelen istatistik sayesinde zamanla nüfusun kendine göre düzenlilikleri, nüfus oranları, hastalık oranları, kıtlık döngüleri, vb. olduğu da ortaya çıkar. İstatistik ayrıca, nüfus alanının bir dizi içkin, bileşik etkiler taşıdığını, örneğin büyük salgın hastalıklar, yerel ölüm oranları, büyüyen emek ve servet

sarmalları gibi fenomenlerin aile fenomenlerine indirgenemeyeceğini, son olarak da kendi alışkanlıklarıyla, etkinlikleriyle, vb. nüfusun spesifik etkilerde bulunduğunu gösterir. İstatistik, nüfusun spesifikliğinin aile boyutuna indirgenemeyeceğini de ortaya koyar. Aile, dinsel ya da ahlaki değerlerin kalıntısı olan bazı temalar dışında, artık yönetim modeli olarak geçerliliğini kaybetmektedir. Öbür yandan artık ön plana çıkan nüfusun içsel bir unsuru, nüfusun yönetiminin temel bir aracı olarak görülen bir ailedir. Başka bir deyişle, nüfusun ortaya çıkışından önce, yönetim sanatının, aile modelinin ve ekonominin bir ailenin yönetilmesi biçiminde tasarlanmasının dışında bir modele dayanarak anlaşılması olanaksızdır. Oysa, nüfusun kesinlikle aileye indirgenemeyeceği anlaşıldığı andan itibaren de, aile nüfusun karşısında ikinci bir önem edinir ve nüfusun içsel bir unsuru olarak görünmeye başlar. Yani artık bir model değil bir kesit olarak var olur. Ama gene de ayrıcalıklı bir kesit olarak kalır; çünkü, nüfus hakkında (cinsel davranışlar, demografi, tüketim, vb. konularında) bilgi edinmek gerektiği zaman, buna ancak aile kanalıyla ulaşılabilir. Tabii aile de bir modelden ziyade bir amaca dönüşmektedir burada: iyi yönetimin hayali modelini oluşturmaya bile, nüfusun yönetilmesi açısından ayrıcalıklı bir araçtır. İşte bir model olmaktan bir araç olmaya doğru bu kayış mutlak anlamda temel önem taşımaktadır ve aile XVIII. yy.ın ortalarından itibaren nüfusun karşısında bu araç olma boyutuyla görünmektedir: ölüm oranını düşürme, evliliğe özendirme, aşılama vb. kampanyaların kurumsallaştırılmasının kaynağı budur. Demek ki nüfus temasının yönetim sanatı alanına bir engel oluşturmamasını sağlayan, ailenin yönetim modeli olma konumunun sona ermesidir.

Nüfus kavramının bir yönetim ölçüğü olarak geliştirilip ileri sürülmesi, önemli bir zihniyet değişimine yol açmıştır. Nüfusun hesaplanması ve izlenmeye başlanması sonucunda, yönetim kümesini oluşturan topluluğun kendine özgü düzenliliklerinin olduğunun ayırdına varmak mümkün olmuştur. Belli bir nüfusun hastalık, suç, intihar oranları, kıtlık ve bolluk çevrimleri, o nüfusun bir dizi bileşik etki ortaya çıkardığını açıkça ispatlamış gibi kabul ediliyordu. Bu süreç, hemen geleneksel yönetim sanatına özgü bazı paradoksların keşfedilmesiyle sonuçlandı. Örneğin, geleneksel yönetim bilgeliği, tüm iyi aile reisleri gibi hükümdarın da tutumlu olması gerektiğini söylüyordu. Oysa tek tek ailelerin esenliği açısından bakıldığında çok değerli olan bu ahlaki öğüt, nüfusun bütünü dikkate alındığında hiçbir doğruluk değeri taşıyamazdı; çünkü bazı hanelerin harcamaları diğerlerinin gelirini oluşturmakta ve bu yüzden herkesin tutumlu davrandığı bir toplumda zenginliğin artması bir tarafa, bu şiarın gerçekleştirilmesi halinde yoksulluk herkesin kaderi olacaktır. Nüfusun bileşik etkilerinin sonucunda ortaya çıkan “tasarruf paradoksu” gibi bazı meseleler, yönetimin aile modeline

indirgenemeyeceğini ortaya koyan en açık deliller olarak görülür hale geliyordu.

İşte bu aşamadan sonra aile yönetimi ile devlet yönetimi veya benzer mikro kozmoslar arasında kurulan aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya süreklilik ilişkileri koparılmış, iki alan arasındaki süreksizlikler öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle bu küçük yönetim kümeleri, yönetimin modelleri olmaktan çıkmış, sadece bir kesitleri olarak algılanmaya başlanmıştır. İlk başlarda sadece ailenin yönetimi ile devletin yönetimi arasındaki ayrımı vurgulamak üzere kullanılan politik ekonomi kavramı da, radikal bir anlam değişikliğine uğrayarak nüfus, toprak ve zenginlik arasındaki bağların rasyonel bir şekilde düzenlenmesini amaçlayan bir bilimi anlatmaya başlamıştır. “Kıtlık” meselesi de nüfus açısından bakıldığında (Malthusçu anlamıyla) kendini karşı konulmaz bir güçle ortaya koyar hale gelmiş ve böylelikle, tek bir bireyin tüketim eğilimlerinden ülkenin genel ekonomik meselelerine kadar her alanda kıtlık sorununa epistemolojik bir öncelik verilmesi de kaçınılmaz hale gelmiştir. Kıtlık kavrayışının iktisadi uğraşın her alanında kazandığı itibar, ekonomi biliminin çağdaş anlamının, yani kıt kaynaklar karşısında sınırsız insan ihtiyaçlarının bilimi olma vasfının da kabul görmesinin önünü açmıştır.

Nüfus kavramının öne çıkması ve ağırlığını hissettirmesiyle, özellikle XIX. yy.da meydana gelen bir dizi epistemolojik dönüşüm arasındaki bağlantıların görülmesi konumuz açısından önem taşımaktadır. Siyasi açıdan egemen varlığın, her zaman için üzerinde iktidar tesis ettiği tabi insanlar kümesinin büyüklüğüyle ilgili kaygıları olduğunu söylemek mümkündür. Eski Yunan’daki Kleisthenes reformlarında veya Platon’un *Yasalar*’da devletin büyüklüğünü 5040 sayısı ile sınırlaması gibi olgularda, kadim dönemlerden itibaren nüfusun büyüklüğünün, bölünebilirliği veya bazı parçalarının birleştirilebilirliği konusunda özel bir hassasiyetle ele alındığını rahatlıkla görebiliyoruz. Ancak özellikle XIX. yy.da, nüfus konusunda hissedilen bu hassasiyetin, farklı bir düşünce mantığı ile birleşmesi ve siyasi iktidarın dayandığı bilgiyi ve kullandığı araçları radikal bir şekilde dönüştürmesi söz konusu olmuştur.

Söz konusu yeni düşünce tekniği, rastlantı ve zorunluluk, şans ve belirlenimcilik arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanması ile ortaya çıkmıştı. Rastlantıyı zorunluluğa, şansı kadere dönüştürme iddiasında olan bu yaklaşım biçimine düşünce tarihinde önceden rastlamak mümkün değildir (Hacking, 1975: 1-10). XIX. yy. başında sosyal bilim alanlarının inceleme nesnesini oluşturan konuların analizinde determinizmi tamamlamayacağı inancıyla yaygın bir kabul gören bu yaklaşım, giderek daha çok meşruiyet kazanmış ve sosyal bilimlerin önceden doğa bilimleri alanından transfer ettiği mekanik-determinist modellerin yerini almış, kısacası determinizme bir alternatif olarak

algılanmaya başlanmıştır. Herkesin kaos gördüğü yerde bir düzen yaratma iddiasındaki bu yaklaşım, giderek doğa olaylarının da istatistiki gözlemlere dayalı izahının olanaklı olduğunu iddia etme noktasına dek varmış ve birçok doğa bilimci tarafından da kabul edilmiştir (Hacking, 2005: 13-17).

Asıl vurgulamak istenilen nokta, istatistiki kayıt ve tabloların varlığının, tek başına şans karşısındaki epistemolojik tutumuzu belirleyemeyeceğidir. Bu tarz kayıt tutma işlemleri, “olasılık”, “büyük sayılar”, “normallik” gibi yasa veya varsayımlarla birleşmediği sürece, sosyal olguları açıklama veya öngörme iddiasında olamazlar. Bu yüzden yönetim kümesini oluşturan insanların nicel özelliklerinin bir dökümünü veren kayıtlar veya tablolar her zaman mevcut olmakla birlikte, bu kayıt ve tabloların toplumu ve insanı bizim için anlaşılır kılacak yasalar veya eğilimlerin içinden çıkarılacağı bilgi kaynakları olarak kabul görmesi, bugün istatistik diye algıladığımız bilgi dalının ortaya çıkmasını da olanaklı kılmıştır.

Kabul etmek gerekir ki, içinden toplumu açıklayacak bazı yasalar çıkarsanamayacaksa, kayıt tutma işleminin son derece sınırlı işlevleri olabilir. Nitekim uzun süreler, bu yaklaşım hükümdarın vergi ve asker toplama, din kurumlarının doğum ve ölüm kayıtlarıyla kendi cemaatlerinin boyutlarını ve mali gücünü görme ihtiyacıyla sınırlı kalmıştır. XIX. yy.da meydana gelen zihniyet dönüşümü, bu sınırlı işlevlerin ötesinde bir bilişsel kapasite yarattığı ölçüde, istatistiki kayıt tutma ve tablolar oluşturma konusunda da bir patlama olmasına yol açmıştır. Nüfus, istatistiki tabiriyle “popülasyon”, artık çok önemli bir bilgi kaynağı haline dönüşmüştür.

Basılan verilerin giderek artması sonucunda birçok insan davranışının taşıdığı düzenlilikler incelenmeye başlanmıştır. Örneğin toplumca yanlış kabul edilen suç, intihar ve boşanma gibi konularda tutulan istatistikler şaşırtıcı bir düzenlilik sergilemektedir. Bu konudaki en önemli adım Napolyon sonrası dönemde atılmış ve Batılı devletler her türlü yönetim sorunu hakkında bilgi toplayıp yayınlayacak istatistik daireleri kurmuştur. Bu daireler sayesinde toplumsal sorunların kayıtlarını veren sayısal verilerin miktarında çok büyük bir artış olmuştur (Hacking, 2005: 46-56).

Sayısal verilerin bu şekilde artması, artık bu veriler tarafından temsil edilen sorunların gösterdiği düzenliliklerden hareketle bazı yasalar ileri sürmeyi de olanaklı kıldı. Bu alanda her zaman büyük bir merak konusunu oluşturmuş olan, intihar ve suç gibi iki meseleyi örnek verebiliriz. Kim daha çok intihar eder, intiharın önüne nasıl geçilebilir veya kimler, hangi suçları işliyor gibi sorular, istatistik kayıtlarının “normal dağılım” üzerinden incelenmesine bağlı olarak cevaplanabilecek sorulardı. İngilizler mi Fransızlar mı daha çok intihar eder; yoksullar mı zenginler mi daha çok boşanır veya eğitimliler mi cahiller mi

daha çok suç işler gibi sorulara önceden verilecek cevaplar mutlak anlamda öznel ve niyetli olacaktır; oysa istatistiklerin dilini anlayan insanlar, bu tip sorulara nispeten “nesnel” yanıtlar verebilirlerdi.

Ayrıca intihar veya suç gibi olguların analizinde istatistik bir çözüm çerçevesi de sunabiliyordu. İntihar sonuçta, delilik gibi, normalden sapmış insanların bir eylemiydi; bu yüzden yapılması gereken şey bu sapmaları normalize edecek dala, yani tıbbi havale edilmeleriydi. Böylelikle istatistiki “normallik” varsayımı altında sapma olarak kabul edilen her toplumsal gösterge, onu normalize edeceğine inanılan bir iktidar aygıtının toplayacağı, izleyeceği ve matematiksel istatistik teknikleriyle yasalarını açığa çıkaracağı bir istatistiki mesele haline gelmeye başladı (Hacking, 2005: 91-102).

Bu aşamada dikkati çeken bir nokta, bu istatistiki düşünce tarzının, sonuçta kendi mantığının zorunlu kıldığı varsayımlar yüzünden kısmi ve geçici bir açmaz yaşadığıdır. İlk başta kendini normdan sapmaları açıklamak ve düzenlemekle görevli sayan istatistiki görüş, zamanla bunları istatistiki bir yasa şeklinde formüle ederek norm kadar sapmaları da bir yasa statüsüne taşımıştır. Nitekim normallik, ortalamalar üzerinden tanımlandığı ölçüde, bu hesabın mantığı gereği, her zaman için ortalamanın altı ve üstü söz konusu olacaktır. Bir başka deyişle, intihar veya boşanma gibi sorunlar normalden birer sapmaysa, bu durumda normun tanımlanabilmesi için, her istatistiki gözlem kümesinde belli oranlarda intihar veya boşanma da kaçınılmaz olacaktır (Hacking, 2005: 155-167).

Açıklama ve öngörü düzenleme iddiasındaki istatistiki bakış açısının ulaştığı bu kaderecilik, kendini en karamsar haliyle, teorilerinin ağırlıklı kısmını istatistiki hesaplardan çıkarsayan Durkheim’in sosyolojisinde gösterir. Durkheim (1994: 118-119), suç konusundaki tartışmaya istatistiki görüş açısından bakmaya çalışır. Ona göre bir toplumda her zaman suç olacaktır, çünkü, bu bir toplumun kendi sağlık koşullarını algılamasını, zaman içinde devinmesini olanaklı kılar. Bu yüzden suç oranlarının en düşük olduğu dönemler, sanılanın aksine, sosyal veya doğal felaket dönemleri olmuştur. Diğer yandan, düşkün ve açalmış insanlar kadar, üstün nitelikli dahiler de suç mevzuuna iştirak ederler ve suç bu iki insan tipinin varlığından kaynaklanır. Bu yüzden suçun ortadan kalktığı bir toplum yapısını savunmak sadece imkansız istemek anlamına gelmez, bazen zararlı sonuçlar da doğurabilir. Örneğin, Sokrates, Atina toplumunun ortalamasından farklı davrandığı için suçlu addedilip cezalandırılmıştır; oysa, bu sonuç onun görüş açısının ortalama insanın görüş açısından çok daha ileri olmasından ileri geliyordu. Asıl olarak, normal olan, belli bir anda toplumsal hayatı olanaklı kılacak değerler sistemi konusunda uzlaşmış çoğunluğun bir özelliği olarak tanımlanmalıydı. Bu

açıdan bakınca, normal tutum, toplumsal hayat için gerekli ve yararlı olan “doğru tutumu” anlatmaktaydı.

Bu noktada dikkat edilmesi gereken özellik, normalliğin, artık sadece betimleyici ve/veya değer yargısı yükleyici bir şey olmaktan çıktığıdır. Normal artık, sıradan veya tipik olanı anlatmaktadır. Normal kavramı bu anlamıyla ilk olarak Comte tarafından siyasal gündemin bir parçası haline getirilmişti. Normal, sosyal olguları açıklamakta kullanılan ve Aydınlanma’dan miras kalan “insan doğası” kavramını yerinden etmiştir. Artık insanı açıklamak için “normal insan” veya “ortalama insan” kavramı kullanılmaktadır. Bunu Durkheim gibi normalin savunusu şeklinde yapmak da mümkündür, Galton gibi normali üstün olana çekmek için yapmak da mümkündür. Ancak her durumda bu yeni yaklaşım, “olan” ile “olması gereken” arasındaki ayrım hakkında da bir şeyler söylemeyi olanaklı kılmaktadır (Hacking, 2005: 211-223). İstatistiki verilerin sağladığı “normal” ya da “anormal” tanımı, bu tanımlamayı yapanın ahlaklı olanın ne olduğunu imlenmesini de mümkün kılar. Böylesi bir imlemeyle de istatistik siyasal bir pozisyon oluşturunun dolaysız aracı haline dönüşebilir.

Siyasal yönetim kümesinin asıl nesnesi olarak nüfusun kabulü ile istatistiğin gelişimi arasındaki bağlantı, sadece nüfus sayımının yapılabilmesi için büyük çaplı istatistiklerin hesaplanmasının ötesinde bir anlam taşır. Bu bağ, normal olan ve olmayan ayrımı üzerinden yönetimin değişen amaçlarına göre oluşturulabilecek farkı nüfus kümelerini, “varolan” ve yönetimin arzuladığı “olması gereken” arasındaki açıklığı kapatacak politik manipülasyonlara da altyapı hazırladığı için çok büyük bir önem taşımaktadır. Bu dönüşümler, yani hem bulunan istatistik yasaları hem de insan doğası kavramı yerine normal insanın geçmesi, istatistiği; zenginlik, nüfus ve ülke arasında akılcı bir yönetimi başarmanın bilimi olan politik ekonomi için vazgeçilmez hale getirdi. İşveren/işçi, çalışan/işsiz, pahalı/ucuz, kıt/bol gibi soyut iktisadi kavramların hepsi istatistik ölçüm ve hesaplar üzerinden bir somutluk kazanmaya, maddi dünyada buldukları haliyle istatistiki rakamların ampirik bir gözlem ve deney nesnesine dönüştürdüğü olgular halini almaya başladı.

Hollandalıların hazırladığı ilk mortalite tablolarından, İngiliz sigorta şirketlerinin deniz kazaları sonucunda yaptığı ödemelerin kayıtlarına kadar her türlü bilgi; zenginliğin üretilmesi, dolaşımı, bölüşümü ve tüketiminin bilimi olan iktisat için bir girdi niteliğini kazanmaya başladı. Örneğin Hazinece, borçlanacağı zaman devletin razı olması gereken faiz oranının ne olduğu sorusu, faiz teorilerinin o zamana kadar istatistiki olarak gözlemlenmiş faiz oranları üzerinden test edilmesi ve uygulanması ile kararlaştırılmaya başlandı. İstatistiğin varlığı sadece ekonomi politiğin uygulama araçlarının artmasına değil, aynı zamanda iktisat yönetiminin derinleşmesine ve merkezileşmesine de

olanak tanıyacaktı. Özellikle toplulaştırılmış değişkenler üzerinden yapılan iktisadi analizler, varlığını sadece nüfusun bütününe dikkate alan istatistiki ölçümlere ve bunların hesaplanmasında kullanılan matematiksel kabul ve formüllere borçludur.

Bu gelişmelerin Türkiye’de siyasal modernleşme süreci üzerindeki etkilerine bakıldığında, istatistik ve toplumun akılcı yönetimi arasında kurulan bu bağlantının modernleşme tarihimizin son derece geç bir döneminde dikkati çektiği görülmektedir. Daha XVIII. yy sonlarından itibaren Türkiye’de siyasal hayatın temel problemini ülkenin Batılı ölçütlere uygun bir şekilde dönüştürülmesinin oluşturduğunu görüyoruz. Ne var ki, bu uzun vadeli siyasal dönüşümün yönetilmesi için istatistiğin istihdam edilmesi gerektiği fikri, çok daha geç, neredeyse bir asır sonra gerçekleştirilmiştir. Örneğin Maarif Nezareti, 1894-1895'ten itibaren, ilk kez ülke çapında eğitim istatistikleri yayınlanmaya başlamış ve yine ilk kez, 1898-1904 yılları için "Salname-Nezaret-i Maarif Umumiye" adıyla önemli eğitim-öğretim yıllıkları yayınlanmıştır (Akyüz, 2001). Ancak, bir disiplin olarak istatistiğin Türkiye’ye gelişi daha da sonra XX. yy. başında ve Mehmed Cavid’in çalışmasında kendini ortaya koymuştur. Hem Batılı ülkeler hem de Osmanlı toplumlarının nitelikleri hakkındaki kanaatlerin istatistiki kanıtlara dayalı olarak ele alınması gerektiği, bunlardan hareketle elde edilecek bir dizi istatistiki yasanın, toplumsal değişimin yarattığı kaosa bir düzen verebileceği, kısaca Batılılaşma sürecinde şansın ve kaptisın terbiye edilebileceği fikrini, Mehmed Cavid’in İhsaiyat kitabında en azından iktisadi boyutlarıyla görebiliyoruz. Bu çalışma, söz konusu kitabın temel problemini, yazılış koşullarını ve Türk modernleşmesinin iktisadi veçhesine dönük istatistiki çözüm önerilerini, Türk siyasal düşüncesinin politik ve entelektüel bağlamı içinde analiz etmeye amacını gütmektedir.

Mehmed Cavid Bey’in Hayatı ve *İhsaiyat* Kitabı

Bir dizi nedene bağlı olarak Türkiye’de düşünce tarihi çalışmaları son on yıla kadar oldukça sınırlı kalmıştır. Son dönemde, özellikle II. Meşrutiyet Dönemi üzerine yapılan çalışmalar bu alandaki boşluğun doldurulmasına katkıda bulunma adına önemli mesafe alınmasını sağlamıştır. Anılan dönem; Cumhuriyet tarihinin fikri arka planının olduğu, Türkiye’de modern devlet inşasının temellerinin atıldığı ve birey toplum ilişkisinin kökenine dair akıl yürütme tarzlarının iç içe geçtiği bir zaman dilimini işaret etmektedir.

Türk modernleşme tarihinin erken dönemlerinin karakteristik özelliklerinden biri, hukuksal süreç ve işlemlerin siyasal hayat açısından taşıdığı önemdir. Bu açıdan bakılınca, Türk modernleşmesini, toplumu yasayla dönüştürmeyi amaç edinen bir bakıma hukuksal bir proje olduğu söylenebilir.

Tanzimat Fermanından sonra, özellikle XIX. yy.ın sonlarına kadar, belli bir alanda reform yapmanın esas aracını, o alanda devlet ve toplum ilişkilerini düzenleyecek bir yasayı Batılı ülkelerden alıp çevirmek oluşturmaktadır. Bu çabaların doruk noktasını, I. Meşrutiyet ile birlikte Kanun-u Esasi’nin çevrilip yayınlanması oluşturur. Dönemin reformcuları açısından geriye kalan, toplumsal süreçlerin söz konusu yasal dönüşümün uzun vadeli sonuçlarına uygun bir şekilde dönüşmesini beklemekten ibarettir.

Gerek uzun vadede istenilen dönüşümlerin gerçekleşmemesi, gerek Batıda XIX. yy.dan itibaren sosyal bilimlerin büyük bir saygınlık kazanmaya başlamasıyla birlikte, bu hukuksal tutuma alternatif, eleştirel bir yaklaşım da kendini belli etmeye başlamıştır. Topluma ilişkin bilimsel bir kavrayışın olanaklı olduğu fikri, modernleşme sürecindeki ülke aydınları üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Sosyal bilimler yaklaşımı, siyasal değişimin merkezini devletten, daha doğrusu devlet-birey ilişkilerinin düzenlenmesinden, toplumun bir bütün olarak dönüştürülmesine doğru kaymasına sebebiyet veriyordu. Bu şekilde ortaya çıkan devletten özerk bir varlık olarak toplum ve toplumsallık fikri, hukuksal reformlarla ya da eğitim tartışmalarıyla geliştirilen Batılılaşma politikalarından ayrı olarak, dönüşüm politikalarının araçlarının ve işleme alanının da değişmesi anlamına geliyordu.

Bu araçlar içinde hem dönemin aydınlarının ilgisini çekme hem de günümüze bir düşünce mirası bırakma anlamında en önemli iki tanesini “ekonomi politik” ve “sosyoloji” oluşturuyordu. Aslında ülkenin zenginliğinin artırılması, Batılı ülkelerin refah seviyesine getirilmesi, Batılılaşma ve toplumsal dönüşüm sürecinin iktisadi maliyetleri ve getirilerinin neler olduğu sorununa bir yanıt oluşturması beklenen “iktisat ilmi”, ilk başlarda sadece ekonomi bilimine özgü düşünce tekniklerini ve teorileri öğrenme çabasıyla sınırlı kalabilmişti. Ahmet Vefik Paşa (Mardin, 2005: 62), Ahmet Mithat (1296: 1-4), Sakızlı Ohannes gibi o dönem iktisat üzerine düşünen aydınların entelektüel gayesi bu “yeni” bilim dalını tanıtacak özet çalışmaları anlamak ve çevirmekle sınırlı kalmıştı. Bu düşünürler, istatistik ile iktisat arasında XIX. yy.da kurulan bağlantıyı görememişlerdi.

Diğer yandan Türkiye’de sosyoloji düşünüşünün kurucuları olarak kabul edilen Ziya Gökalp ve Prens Sabahaddin de (bkz. Kösemihal’in, Descamps’ın (1965: 5-18) kitabına yazdığı *Önsöz* ve Arı (1986)), sosyolojik teorilerinin esasını istatistiki gözlem ve analizlere borçlu olan Durkheim ve Le Play gibi sosyologlardan etkilenmişlerdi. Le Play (1982), *Les Ouvriers Européens* (Avrupalı İşçiler) isimli çalışmasında, işçi ailelerinin ekonomik, kişisel ve sosyal verilerini topladığı özel bir istatistiki monografi türü icat etmiş ve *science social* ismini verdiği sosyal bilimini de bütünüyle bu monografilere dayandırmıştı. Nitekim Durkheim’ın da Fransa’nın sosyal ve ekonomik

istatistiklerine çok şey borçlu olduğu yukarıda belirtilmişti. Fakat bu iki düşünürün de Türk düşünce dünyasındaki kabulü, onların kendi sistemlerini kurarken başvurdukları yöntemden çok farklı bir şekilde oldu. Bu teorilerin Türkiye'ye uyarlanması, beklenenin aksine istatistiki metodlar aracılığıyla kuramların Türkiye'deki geçerliliğinin test edilmesi şeklinde olmamıştı. Bu yüzden teoriler, tümevarımsal bir doğrulanma sürecinin sonucu olarak değil, Avrupa için ulaşılmış oldukları sonuçların Türkiye'ye de genellenmesi yoluyla tümdengelimsel akıl yürütme süreci içinde kabul görüp siyasi tartışmalara dayanak oluşturmaya başladılar.

Ortaya çıkan bu paradoksu nasıl açıklamak gerekir? Ulaştığı sonuçların kabul görüp, bu sonuçların geliştirilmesinde kullanılan yöntemlerin ve bilimsel araçların dikkat görmemesi, hatta bu teorilerin metodolojik ruhunun aksine skolastik bir iman ile kabul görmelerini nasıl anlamlandırmak gerekir? Sosyal bilimlerin Türkiye'ye girişinin yeni olması ve bu yüzden sosyal bilimlerin bir parçası olduğu Batı toplumlarının kültür ve bilgi şebekesinin derinlemesine bir kavranışının gerçekleştirilememesi mutlaka etkili olmuştur. Ancak, buna rağmen, Türk aydınlarının bu bilimlerin meydana gelmesini sağlayan metodlardan çok sonuçlarına ilgi göstermesini izah etmek için daha farklı bir neden de ileri sürmek gerekiyor; çünkü bu tip teorileri ortaya çıkaran istatistiki altyapının yokluğu hiçbir şekilde dikkat çekmemiş gibi görünüyor. Türkiye'de istatistiki kaynakların yokluğu, Avrupalı düşünürlerin genellemelerinin tümdengelimsel bir şekilde kabul edilmesinin nedeni olduğu kadar, temeli aktarıcılık ve yorumculuk üzerine kurulu olan, Türkiye'ye özgü skolastik düşünce geleneğinin sürmesinin de bu paradoksun ortaya çıkmasında bir etkisi olduğunu kabul etmek gerekir. Bu açıdan bakılınca, Mehmet Cavid'e kadar, hiçbir aydın toplumsal değişimin yönetilmesi için gerekli kuramların ve hedeflerin, sadece Batılı düşünürlerin teorilerinin şu ya da bu yanının kabulü ile oluşturulamayacağını, aynı zamanda bu kuramların hedeflediği sosyal meselelerin ölçümü ve istatistiki hesaplarının da gerekli olduğunu ileri sürmemiştir.

Mehmed Cavid'in içinde bulunduğu sosyal ve siyasal ortamın da bu iddianın ortaya konulmasında ve *İhsaiyat* çalışmasının ortaya çıkışında etkili olduğu düşünülmelidir. Nitekim, Mehmed Cavid'in düşünce yapısında Selanik'in ve ailesinin sosyal statüsünün önemli etkisi olmuş görünmektedir (dönemin Selanik kenti üzerine *bkz.* Tekeli/İlkin, 1980: 351-382). Selanik'teki Şemsi Efendi Mektebi'nin ardından eğitimine İstanbul Mülkiye İdadi'de devam etmiş olan Mehmed Cavid, daha sonra Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den 1896 (Rumi 1312)'da mezun olmuştur. Ziraat Bankası'ndaki kısa bürokratik kariyerinin ardından Maarif Vekaleti'ndeki kariyerine başlayan Cavid'in ilk görevi ise İstatistik Bölümündedir. Güçlü bir izlenim olarak dile getirilmelidir

ki; Mehmed Cavid’in istatistik üzerine ilgisi bu dönemde yoğunluk kazanmış olmalı. Bunun bir göstergesi de 1325 (1909)’te yayımlanan kitabın esasen 1318 (1902-1903)’de yazılmış olmasıdır. Daha sonra 1902 yılında Selanik’e dönerek mezun olduğu Mekteb-i Tefeyyüz (Feyziye Mektebi)’ün müdürü olan Cavid, Selanik’te, II. Meşrutiyet döneminin önde gelen figürlerinden birisi haline dönüşmesini sağlayacak olan siyasi hayatına başlamış görünmektedir. Giderek, Mehmed Cavid’in siyasi kariyeri boyunca İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin iktisat ve maliye uzmanı olarak bir çok görev üstlendiği görülür.

İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Merkez Komite üyeliği, müteakip bakanlıkları ve Düyun-u Umumiye Türk Dainler Vekilliği Üyeliği, Mehmed Cavid’in II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı siyasal yaşamı ve iktisat politikalarının biçimlendirilmesindeki ağırlığının yansıması olarak değerlendirilmelidir. İktisat ve mali meselelere ilişkin bilgisi ve uluslararası finans çevreleri ile kişisel ilişkileri Cemiyet içinde kendisine özel bir pozisyon sağlamış ve bu ilişkilerin etkisi hayatı boyunca sürmüştür (Ayrıntılı bir analiz için *bkz.* Thobie, 1991: 397).¹ Diğer yandan, Birinci Dünya Savaşı boyunca İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde bir merkez bankası oluşturulması fikrinin güç kazanması için uğraşan ve bu amaçla tümüyle yerli sermayeli bir banka kurulması çalışmasını örgütleyenlerden biri olarak karşımıza çıkan Mehmed Cavid, İtibar-ı Milli Bankası’nın kurulmasına da öncülük etmiş gözükmektedir (Tekin Alp 19 Kânun-ı sani 1332 (1 Şubat 1917)’den *aktaran* Toprak, 2003: 214.). Modern devletin önemli unsuru olan para üzerinde egemenlik fikri ve temel bankacılık aktivitelerinin Osmanlı Devletince yürütülebilmesi amacıyla kurulduğu da göz önünde bulundurulduğunda, İtibar-ı Milli Bankası’nın Cemiyetin politikalarını uygulamada üstlenmesi beklenen rol açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.² Bu çalışma kapsamında ele alınan ve Türkiye’de bir ilk niteliği taşıyan istatistik alanındaki çalışmasının yanında Cavid’in en bilinen eseri 1315 (1899-1900)’te yayımlanmış olan dört ciltlik *İlm-i İktisat* kitabıdır. Ayrıca dönemin etkili süreli yayını *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*’nı da Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayip ile beraber çıkartmıştır.³ Son olarak da 1329 (1913-1914)’da liseler için *Malumat-ı İktisadiye* isimli eserini yazmıştır.

Almış olduğu Batılı eğitim, ilgi duyduğu alanlara ilişkin Osmanlı entelektüellerinin ilgisizliği ve içinde bulunduğu politik ortam Mehmed Cavid’i

1 Yazarlar Fransızca olan metne ilişkin yardımlarından ötürü Nesrin Algan’a teşekkür eder.

2 Banka 19 Kânun-ı Evvel 1332 (1 Ocak, 1917)’de kurulmuş, sonrasında, 29 Haziran 1927’de imzalanan anlaşma gereği İş Bankası’na katılmıştır (Ökçün: 416).

3 Derginin ayrıntılı analizi ve Mehmed Cavid’in dergideki yazılarının transkripsiyonu için *bkz.* Karaman, 2001: *passim.*)

özel bir konuma taşımıştır. Bu açılarından bakılınca, *İhsaiyat* kitabının, düşünce tarihimizde önemli yere sahip bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Ancak eserin analizine başlamadan, hemen bu eserin dönemin birçok başka eseri gibi özgün bir telif eser olmayıp “tanıtıcı” ve “aktarıcı” bir niteliği olduğunu belirtmek gerekiyor. Avrupalı istatistikçilerin yazdıkları eserlerin ilgili bölümlerinin serbest bir şekilde bir araya getirilmesi yoluyla telif edilen bu eserin önemi; istatistiki düşünce içindeki konumunun özgünlüğünden değil, Türkiye’de siyasal ve iktisadi yönetimin akılcı bir nitelik alabilmesi ve iktisat biliminin ampirik temellere kavuşabilmesi için istatistiğin gerekliliğini fark edip bu yönde adım atan ilk Türkçe eser olmasıdır.

İhsaiyat; önsöz, giriş, istatistik tarihi ve pratik kısım olmak üzere dört bölümden oluşmakta ve toplam 354 sayfadan olmaktadır. Kitabın yazılış öyküsünü anlattığı Önsöz kısmında Mehmed Cavid (1325: b), kitabının Rumi 1316 (1900) senesi Mayıs’ında ünlü eseri *İlm-i İktisat*’ın dördüncü ve sonuncu cildini yayımlandığı sırada Hüseyin Cahit ve Ahmet Şuayip ile birlikte *Ulum-u Hazıra Kütüphanesini* tesis etmeyi ve bu yolla bir hizmette bulunmayı düşünmesiyle başladığını ifade ediyor. Haziran 1320 (Haziran-Temmuz 1904) tarihli bu yazıda, basılacak eserler yoluyla oluşturulması hedeflenen *Kütüphane* ile dönemin bilimsel gelişmelerinden Osmanlıları haberdar etmenin ve farklı disiplinlerin Osmanlı toplumuna aktarılmasının amaçlandığını da ekliyor. Bu amaçla *Kütüphaneden* iktisat, maliye, tarih, hikmet, sosyoloji, terbiye, felsefe, lisan, ahlak, psikoloji, antropoloji, hukuk vb. alanlardan senede üç dört cilt neşredilmek istendiği belirtiliyor. Fakat Mehmed Cavid bu iyi niyetli çabanın II. Abdülhamit’in istibdat rejimi nedeniyle sonuçsuz kaldığını, Devrimden sonra tekrar harekete geçilerek olası yazarlara çağrıda bulunulduğunu, kendi eserinin de bu sözün bir mahsulü olduğunu ifade ediyor. *Kütüphaneye* katkı olarak ortaya çıkan metnin şimdilik birinci cildinin yayınlanmakta olduğunu söyleyen Mehmed Cavid, ikinci cildin de demografi ve istatistiğe ilişkin olacağını yine bu metinde ifade ediyor.⁴

Kaba bir istatistik kavrayışının ötesinde, bir memleketin umumi hayatının gerçekleşen olaylarının büyük kısmının rakamlarla ifade edilebileceğini düşünen Mehmed Cavid, toplumsal doğa kanunlarının keşfinde istatistiki rakamların göreceği hizmeti hayati saymakta; XIX. yy. boyunca genel ilerleme üzerinde mühim bir rol oynamış olan istatistiğin gelecek için de kuvvetli bir ilerleme unsuru teşkil edeceği düşünmektedir (Mehmed Cavid: 1325: c). Nitekim, medenileşmiş ve gelişmiş memleketlerde resmi yayınlar ile

4 Fakat ne yazık ki Mehmed Cavid söz verdiği üzere ikinci cildi yazmaya fırsat bulamamıştır.

eğitim alanında istatistik gelişmesine çalışılmasını da bu sürece bağlayan Mehmed Cavid; Osmanlı Devleti’nde XX. yy. başına dek bu yolda bir adım atılmamış olmasını, böyle bir lüzum hissedilmemiş olmasına bağlamaktadır. Ona göre, bu kapsamda sayılabilecek faaliyet sadece bir kısım sayıların yayınlanmasıdır, fakat bunların da onca bir kıymeti yoktur. Halbuki uluslararası alanda yer edinebilmek için istatistik alanında derinlemesine çalışmalar yapmak gereklidir. Çünkü istatistik bugüne kadar saklı kalmış fakat halkın bilmesi icap eden birçok bilgi için de büyük bir kaynak teşkil etmektedir. Bu amaçla devlet kurumları istatistik bölümlerini yeniden organize etmelidir. Hatta baştan aşağı bir istatistik kurumuna da ihtiyaç vardır. Bunu yapmadan evvel bu alanda çalışmak üzere görevlendirileceklerin Almanya, Fransa ve Belçika’da kısa süreli araştırma için gönderilmesi ve işe bunun ardından başlatılmaları da Mehmed Cavid’in kitabında yer verdiği öneriler arasındadır (Mehmed Cavid 1325: d). Dolayısıyla Mehmed Cavid’in toplumsal yasaları anlamaya el verir bir istatistik anlayışının Osmanlı toplumunda “devlet eliyle” yerleştirilmesinin peşinde olduğunu hatta bunu modernleşme için zaruri gördüğünü söylemek mümkündür.

Kitabın Giriş kısmı istatistiğin gerekliliği ve yararları, istatistiğin düşmanları ve istatistiği alaya alanlar, eserin amacı ve yararlanılan kaynaklar bölümlerinden oluşmaktadır. Eseri ve eserin yazılmasını anlamlı kılan koşullarını daha iyi kavramamıza imkan veren bu bölümde; istatistiğin gerekliliği ve yararlarına ilişkin olarak, bu alanda çalışmanın medeniyetin dayattığı bir zorunluluk olduğunu ve bu alanın faydalarının zaten ortaya çıkmış olduğunu ifade eden Mehmed Cavid, toplum hakkında doğru bilginin elde edilmesinde istatistiğin önemini vurgulamakta ve bu alanda öncelikli girişimin devletlerce başlatılmasının bu bilgiye duyulan ihtiyaç olduğunun altını çizmektedir (Mehmed Cavid, 1325: 1-2). Buna örnek olarak da askere alma ve Alman Gümrük Birliği (*Zollverein*) uygulamalarını vermektedir (Mehmed Cavid 1325: 2-3). Eserin amacı ve yararlanılan kaynaklar bölümünde Mehmed Cavid, iktisadın doğuşundan itibaren etkili olmuş eserlerden yararlandığını ve tek bir kitapla yetinmediğini, uygun görülen yerlerde ülkeye dair tafsilata da yer verdiğini ve bunun için yabancı kaynaklara baş vurduğunu belirtmekte ve yararlandığı başlıca eserler olarak da Maurice Block’un *Traité Théorique et Pratique de Statistique*, Levasseur’un *La Polpulation Française* ve *Dictionnaire d’Economie Politique (Statistique)*, Jacques Bertillon’un *Cours de Statistique Administrative*, Cheysson’un *Les Moyens en Statistique*, Joseph Korosi’nin *Projet d’un Recensement du Monde*, Sémenov’un yönetiminde *Compte Rendu Général des Travaux du Congrès International de Statistique* ve son olarak da *Les Discours de Alfred de Foville*’i saymaktadır (Mehmed Cavid, 1325: 19-20).

Birinci bölümde işe istatistiğin tarihine ilişkin bilgiler vererek başlayan Mehmed Cavid (1325: 24), disiplinin doğuşu ve istatistik kelimesinin yaygınlık kazanmasına dair etimolojik açıklamalara girişmektedir (Mehmed Cavid, 1325: 35). Ardından da istatistiğin bir devlet disiplini olarak gelişiminde, siyasi aritmetik biçiminde görülen anlayışın analizine, alanla ilgilenen isimlerin kişisel özgeçmişlerine de yer vererek değinmektedir. Buradan Mehmed Cavid, siyasi aritmetik anlayışının maruz kaldığı en temel eleştiri olan, metodun daha çok tahmin üzerine kurulu oluşu ve her yazarın kendi ulaşmak istediği sonuca varmasına imkan veren bir analiz biçimi oluşturması noktasına geçmekte, konuya ilişkin yazarların eserlerinde bu unsura ağırlıklı yer verdiğini, dolayısıyla farz ve tahmine yaslanan sonuçların kolaylıkla karşıtlarını yarattığını belirtmektedir (Mehmed Cavid, 1325: 41). Bunu takiben, istatistiğin güncel bir disiplin olarak doğuşu ve gelişmesi üzerinde durmakta ve bu alanda gelişmiş ülkelerdeki yayınların çokluğundan bahisle artık bu alanın eğitimin bir parçası haline getirilmesinin zorunluluğunu vurgulamaktadır (Mehmed Cavid, 1325: 50-51). Buradan istatistik ilkelerinin doğuşuna geçen yazar (Mehmed Cavid, 1325: 52) farklı ülkelerde istatistik kurumlarının ve yayınlarının doğuşuna ve Osmanlı imparatorluğunda konuya ilişkin kurumsallaşma çabalarının tarihine değinmekte (Mehmed Cavid, 1325: 56-75); ve istatistiğin, modern devletlerin bir gereksinmesi ve bürokrasinin kayıt zorunluluğunun sonucu ortaya çıktığının altını çizilmektedir (Mehmed Cavid, 1325: 76). İstatistik dairelerinin gelişiminin esas itibarıyla, bu alanda, kaçınılmaz bir merkezleşme zaruretinin bir gereği olduğunu belirtilen Mehmed Cavid (1325: 79), yine bu kapsamda, anılan dairelerde çalışanların yetiştirilmesinin önemine ve uzmanlık gerektiren bu alanda çalışacak olanların eğitimi üzerinde durmaktadır (Mehmed Cavid, 1325: 96-99). Diğer bir alan olarak önem verdiği uluslararası alanda istatistikle ilgili gelişmelere yer verilen bölümün ardından da çalışmanın yerel yönetimlerin istatistiki bilgi sağlama gerekleri üzerinde duran kısmına geçilmektedir (Mehmed Cavid, 1325: 104-107). Diğer bir önemli nokta da istatistik kongreleridir ki, Mehmed Cavid bu kapsamda Uluslararası İstatistik Enstitüsü'nün kuruluşuna da değinmektedir (Mehmed Cavid, 1325: 135-136). Kitabın ikinci bölümünde ise tümüyle istatistik alanında pratik uygulamalara yer veren Mehmed Cavid, bu yolla kitabın ameli yönünün kendisi için ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymuş olmaktadır.

Kitabın hiçbir orijinalliği olmamasına rağmen, Türkçe'de yazılmış ilk kitap oluşu önem arz etmektedir. Ayrıca kitap, pratik yanının gücü sayesinde ve her bir ele alınan başlık itibarıyla politik bir müdahale imkanı açan tavrıyla da gerek kendi döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrası kurumsallaşma çalışmaları üzerinde etkili olmuş bir çalışma gibi gözükmektedir. Kitabın çıkışının İttihad ve Terakki'nin iktidarına kadar gecikmiş oluşu

bir taraftan Cavid’in kişisel tarihinden kaynaklanıyor gözükmekte ise de aynı zamanda önemli bir gösterge olarak da değerlendirilebilir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin kurmak istediği politik ve ekonomik açıdan dışa karşı görece bağımsız bir merkezi devlet projesi, esas itibariyle kapitalist bir devlet formu olarak yoğun bürokratik yapılanmayı gerektirmekteydi. İnşa edilecek olan devlet, üretilmesi gerekli yeni bir bürokratik devletti. Nitekim, kapitalist düzenin bürokrasiyi benimsemekten ve payını arttırmaktan başka seçeneği olamayacağını düşünen Weber (1995: 328-329), ancak bu yolla durağan, düzgün, yoğun ve hesabı yapılabilir bir yönetime ivedi bir gereksinim doğurduğunu belirtmekte ve bürokratik yönetimin asıl olarak bilgi temeline dayalı denetim uygulanması olduğuna işaret etmektedir. Weber’e göre onu özellikle ussal kılan yan budur. Bu kapsamda, günümüzdeki anlamıyla ilk nüfus sayımının II. Meşrutiyet döneminde yapılması da bir rastlantı olarak görülmemeli, yaşanan dönüşümün önemli göstergelerinden birisi olarak kabul edilmelidir.

Türkiye’de bilim ve iktidar ilişkisinin kökenleri üzerine düşünürken, Mehmed Cavid Bey’in kitabı, modern iktidarın düşünme pratiğinin bu coğrafyada kökleşmesi üzerine akıl yürütmede göz ardı edilemeyecek bir katkı açmakta, kendi döneminin en önemli siyasi figürlerinden ve dönemin iktidar partisi konumundaki İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin değişmez Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey’in yazdığı *İhsaiyat* kitabı, bu dönüşümün sadece karakterini ortaya koymak bakımından değil aynı zamanda bunun uygulamaya konmasını sağlama iradesiyle de günümüzde tekrar ele alınmayı hak etmektedir.

Sonuç

Mehmed Cavid’in kitabının yayınlanmasından sonra, Türkiye’de istatistik konusunda önemli değişiklikler meydana geldi. Toplum hayatını ilgilendirdiği için devlet yönetiminin ve sosyal bilimlerin ilgi alanına giren birçok farklı alanda veri toplayan, analiz eden ve yayınlayan yeni adıyla Türkiye İstatistik Kurumu, eski adıyla Devlet İstatistik Enstitüsü faaliyetlerini halen sürdürmektedir. Bunun yanında bir dizi bağımsız ve resmi kurum da düzenli olarak istatistik yayınlamaya devam etmektedir. Diğer yandan üniversiteler istatistik ile ilgili bölümler açıp bir süreden beridir profesyonel istatistikçiler yetiştirmekte ve birçok fakültenin eğitim programı içinde istatistik zorunlu dersler arasında öğretilmektedir. Bütün bu gelişmelere bakılınca, istatistiki bilgi üretimi için örgütsel ve mali kaynaklar yaratıldığını ve gerekli insan gücünün yetiştirilmesi kadar, istatistiki bilgiyi iktisattan, siyaset bilimine

kadar geniş bir alanda eğitim görmüş uzman ve bilim adamlarının da kullanabilmesi için gereken destek sunulmaktadır.

Bir bakıma Mehmed Cavid'in projesinin büyük oranda gerçekleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, modern fikir hayatımızda istatistik, buna rağmen halen tartışmalı ve sorunlu bir alan olmayı sürdürüyor. Özellikle yayınlanan bilgilerin sağlamlığı, ne ölçüde siyasi otorite tarafından manipüle edildiği, genel ve klişe tabiriyle, "istatistiği rakamlarla yalan söyleme sanatı" olduğu inancıyla sürekli gündeme gelmektedir. Bu tip argümanlar, aynı istatistiki rakamların farklı niyetler ve amaçlar için kullanıldığında birbirine zıt sonuçlar vermesiyle daha çok ikna edicilik kazanabilmektedir. Ne var ki, buradaki tartışma "doğru" istatistik yapılmasının ötesinde bir noktayı, yani iktidar ile istatistiki bilgi arasındaki ilişkiyi vurgulamak amacını gütmektedir.

Üretilen istatistiki bilginin güvenilirliği ve sağlamlığı konusundaki kaygılara dayalı olan bu tartışma çerçevesi, hakikati ortaya çıkarması beklenen istatistiki bilginin, niteliği gereği öznel olan ve dolayısıyla hakikatin nesnel doğasıyla çelişen siyasi iktidarın müdahalelerine açık olması nedeniyle sorunlu hale geldiğini varsaymaktadır. Halbuki zihniyet dünyamızı kuran parametrelerde meydana gelen dönüşümler, toplumu açıklamasını beklediğimiz çatışma eksenlerini çoğaltmakla kalmamış, aynı zamanda insanlığın özgürlük sorununun, basitçe devlet iktidarının kuşatılıp alanının daraltılmasıyla sınırlı bir mesele olmadığını göstermiştir. Artık devlet/toplum, kamu/özel, öznel/nesnel vb. gibi toplumu ve evreni açıklamakta kullanılan ikili kategorilerin giderek açıklayıcılık gücünü yitirdiği ve bu karşıtlıkların hiçbiri tarafından temsil edilemeyen bazı ara kategorilerin öne çıktığı gözlemlenmektedir. Günümüzün iktidar meselesi, bu ara bölgelerin bir araya gelmesinden mürekkep bir iktidar şebekesinin uyguladığı incelikli denetim tekniklerinin anlaşılmasıyla ilişkili hale gelmiştir. Dolayısıyla, artık iktidar meselesini tanımlayacak bir çerçeve, siyahlara karşı beyazların konumlandırıldığı ikili karşıtlık sistemlerinin çoğaltılmasıyla değil, iktidarın gri bölgelerinin anlaşılmasını olanaklı kılacak "ara birimlerin" niteliğinin kavranmasıyla olanaklı olabilecektir.

Bu açıdan bakılınca, "doğru" istatistik tartışması her ne kadar kelimenin dar anlamıyla siyasi iktidar ile bilgi arasındaki ilişkiye yönelmiş bir eleştiri gibi duruyorsa da, çok daha derinden işleyen, yaygın ve ayrıntılı bir iktidar mantığının üstünü örterek güçlenmesine katkı yapmaktadır. Aslında sorunu istatistik ve iktidar meselesi olarak koymak bile siyasi analiz açısından sorunlu olan bir ifade tarzını benimsemek anlamına gelmektedir. İstatistik, varsayıldığı gibi, iktidarın dayandığı bir koltuk değneği veya onun kullandığı alet değildir; aksine, ona içkin olan birçok işleyiş mantığından birini temsil eder. Dolayısıyla istatistik iktidarı yeniden üreten bir mekanizma değil, onun yayılımı, çoğalması ve derinleşmesi süreçlerinde ortaya çıkan kesitlerinden biridir.

İstatistiğin doğuşu, gelişimi ve uygulamasıyla ilgili başlangıçta geliştirilen anlatı, nasıl farklı bir iktidar mantığı ile karşı karşıya olduğumuzun da ipuçlarını vermektedir. İstatistiki bilginin iktidar mantığı *buyruk vermeyle* değil, *yordamlamayla* işler ve kişinin belli bir davranışa yatkın kılınması ya da o davranışı makul görmesini sağlamaya dayalıdır. Başka bir deyişle, İstatistik bize doğrudan ne yapmamız gerektiğini söylemez, ancak onun gerekli kıldığı davranışları benimsemesek ne tür maliyetlere katlanmamız gerektiğini onun sağladığı bilgi deposu içinden görmemizi sağlar. Yani sonuçta istatistiki bilginin işleyiş mantığı, onun gereklerine uymanın tabi olan öznenin yararına olduğu inancından güç alır ve bu yüzden istatistiklerin güvenilir ve sağlam olması onun gücünün artmasını sağlayacak en öncelikli etmendir. İşte, “doğru” istatistik tartışmasının başlangıçta estirdiği eleştiri rüzgarının, aslında sinik bir iktidar savunusuna dönüştüğü nokta da burasıdır.

Mehmed Cavid’in eserinde kendini belli eden arzu, yani etkin ve sağlam bir yönetim için girdi sağlayacak bir istatistik kültürü ve buna bağlı pratiklerin Türkiye’de geliştirilmesi talebi, ilk bakışta istatistik ve iktidar ilişkisine araçsal bakış açısını haklı çıkarır gibidir. Sonuçta geliştirilen öneri, devletin girdisini çıktısını ölçebilmesi, yönetim kümesinin niteliklerini görebilmesi, dışarıya sattığını ve aldığını hesaplayabilmesi, yönetimin bilgiyi depolama dinamiğinin anlamına nüfuz etmesi vb. gibi beklentilerle sınırlı bir bilgi rejiminin etkin kılınmasını sağlamakla sınırlı gibi durmaktadır. Ancak bu bakış açısı aldatıcı olabilir; çünkü istatistiğin kurumlaşması ve geliştirilmesiyle ilgili büyük ölçekli politik stratejiler ile istatistiki teknolojilerin daha geniş bir iktidar şebekesine eklenmesi mekanizmaları arasındaki bağlantıları görmezden gelmektedir. Genel olarak bu isteği, toplumun daha geniş bir istatistiki denetime tabi tutulmasını olanaklı kılacak çerçevenin oluşturulması isteği şeklinde yorumlamak daha uygun olur.

İstatistiğin genel tarihi, giderek karmaşıklaşan ve ayrıntılara inen bir denetim süreci içinde bilginin üretilmesi, dolaştırılması ve bölüşümü nasıl olacak sorusuyla iç içe geçmiştir. İleri kapitalist ülkelerde, toplumsal hayatın işleyişine hakim olduğu varsayılan akılcılığın mantıksal uzantısı olarak görülmekte ve bu şekilde doğallaştırılmaktadır. Bu açıdan bakılınca istatistik, Batı toplumlarının zihinsel dünyasını inşa ettiği varsayılan aklın ve akılcılığın, şans ve belirsizlik karşısında almış olduğu pozisyonla bağlantılandırılmış ve kaderi de aklın kaderiyle iç içe geçmiştir. Türkiye’de istatistiğin kuruluşunun özel tarihi, mevcut toplumsal hayatın dönüştürülmesi ve ülkenin modernleştirilmesi isteğiyle bağlantılıdır ve bu yüzden toplumsal hayatın kurucu ilkelerinin Batılılaşma doğrultusunda manipüle edilmesi gerekliliğiyle kopmaz bağları vardır. İstatistiğin geniş bir iktidar mekanizmasının özgül bir parçası olduğu fikrinin yerini, onun, siyasi iktidarın kullandığı bir alet olduğu

algısının almış olmasının nedeni de budur. Bu farklılık, istatistik ile sosyal hayatın ve tarihin temellerini atan ideolojik-felsefi ilkeler arasındaki bağlantıların görülmesini güçleştirmektedir. Fakat bu durum, istatistiğin Türkiye’de bir denetim işlevi yerine getirmediği anlamına gelmez. İstatistik, birçok karşıtlık arasında bölünmüş olan modern sosyal hayatın birliğini sağlayan, iktidarın işlemlerini, kabul görmesini sağlayıp kolaylaştıran gri bölgelerden biridir. Kapitalizmin içinde bulunulan aşamasında, toplumsal hayatın bütünü üzerinde denetim kuran bir iktidar şebekesinin insan, para ve bilgi akışlarını denetlediği düğüm noktalarından biridir. Amacı hayatın bütününe denetlemek olduğu için, kaderi de hayatın onun karşısında göstereceği dirence ve özerkliğe bağlı olacaktır.

Kaynakça

- ADIVAR, A. (1991), *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi).
- AHMET MİTHAT (1296), *Ekonomi Politik* (İstanbul: Kırk Anbar).
- AKYÜZ, Y. (2001), *Türk Eğitim Tarihi* (İstanbul: Alfa).
- ARISTOTELES, (1993), *Politika* (İstanbul: Remzi) (Çev.: M. Tunçay).
- ARI, Oğuz (1986), “Türkiye’de Sosyoloji Tarihi,” ATAUZ, Sevil (eds.) *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği): 175-187.
- ÇANKAYA, A. (1954), *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara: Örnek) (Cilt I-II).
- DEMİREL, Ahmet (1999), “Cavid Bey (Maliyeci),” *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı Kredi) (Cilt II): 336-337.
- DESCHAMPS, P. (1965), *Deneysel Sosyoloji* (İstanbul: Remzi) (Çev.: N. Ş. Kösemihal).
- DURKHEIM, E. (1994), *Sosyolojik Metodun Kuralları* (İstanbul: Sosyal) (Çev.: E. Aytekin).
- FOUCAULT, M. (2000), “Yönetimsellik,” *Entelektüel’in Siyasal İşlevi* (İstanbul: Ayrıntı) (Çev.: O. Akınhay-F. Keskin).
- HACKING, I. (1975), *The Emergence of Probability* (Cambridge: Cambridge University).
- HACKING, I. (2005), *Şansın Terbiye Edilmesi* (İstanbul: Metis) (Çev.: M. Moralı).
- IACOVELLA, A. (1999), *Gönye ve Hilal* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt) (Çev.: T. Altınova).
- KARAMAN, D. (2001), *Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* (Ankara: Liberté).
- LE PLAY, F. (1982), *On Family, Work, And Social Change*, SILVER, Catherine B. (eds.), (Chicago: The University of Chicago).
- MARDİN, Ş. (2005), “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi, (1838-1918),” TÜRKÖNE, Mümtazer/ÖNDER, Tuncay (eds.), *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler 2* (İstanbul: İletişim).
- MARDİN, Ş. (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918),” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim) (Cilt III): 618-634.
- MARDİN, Ş. (1962), *Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişimi 1838-1918* (Ankara: SBF Maliye Enstitüsü) (Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, no:12).
- MEHMED CAVİD (2001), *İktisat İlmi* (İstanbul: Liberté).
- MEHMED CAVİD (2000), *Felaket Günleri: Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, KOCAHANOĞLU, Osman Selim (eds.), (İstanbul: Temel) (Cilt I-II).
- MEHMED CAVİD (1329), *Malumat-ı İktisadiye* (İstanbul: Kanaat).

- MEHMED CAVID (1325), *Ihsaiyat* (İstanbul: Matbaa-i Amire).
- MEHMED CAVID (1315), *İlm-i İktisat* (İstanbul: Karabet).
- MEB (1960), “Mehmed Cavid,” *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi) (Cilt X) 37).
- ÖKÇÜN, A. G. (1975), “1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar,” OKYAR, Osman, (eds.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler Tartışmalar Haziran 1973* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi): 409-535.
- PAKALIN, M. Z. (1978), *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)* (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu) (No: 1977-180/IV).
- SAYAR, A. G., (1986), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* (İstanbul: Der).
- TEKELİ, İlhan/Selim İLKİN. (1980), “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği,” OKYAR Osman / İNALCIK Halil (eds.), *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (Ankara: Meteksan) 351-382).
- THOBIE, J. (1991), “Jeunes-Turcs et Haute Finance,” *Prémère Rencontre Internationale sur l’Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, (İstanbul, Paris: ISIS).
- TOPRAK, Z. (2003), *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik* (İstanbul: Homer).
- WEBER, M. (1995), *Ekonomik ve Toplumsal Örgütlenme Kuramı* (Ankara: İmge).
- XENOPHONES, (2002), *The Economist*, <ftp://ftp.ibiblio.org/pub/docs/books/gutenberg/etext98/econm10.txt>.